

NALAZI RIMSKE VOJNE OPREME IZ AUGUSTEUMA U NARONI

Sanja Ivčević

UDK:904(497.584Vid):623.445>”652”

Izvorni znanstveni rad

Sanja Ivčević

Arheološki muzej u Splitu

U članku se obrađuju dijelovi rimske vojne opreme iz Augusteuma u Naroni.* Nalazi pripadaju zaštitnoj (ulomak oklopa) i konjskoj opremi (privjesci i falera), te pojasu vojnika (okov), a datirani su u razdoblje od 1. do 3. st. Najranije su datirani listoliki privjesci konjske orme koji pripadaju razdoblju druge polovice 1. st., a slična se datacija pretpostavlja i za faleru. Ulomak ljuskastog oklopa pripada tipu koji se javlja od 2. st., a za pojasni okov je datacijski okvir druga polovica 2. i početak 3. st. s mogućim trajanjem do sredine tog stoljeća. Obrada materijala prvenstveno je usmjerena na tipološko-kronološko, te namjensko određenje, a u kraćim se crtama razmatraju okolnosti nalaza obzirom na koje se može pretpostaviti da su predmeti u hram dospjeli kao zavjetni darovi.

Narona (Vid kod Metkovića) je u antičko vrijeme bila jedno od najvažnijih središta na istočnoj obali Jadrana. Grad se razvio u vrhu delte rijeke Neretve čiji je tok bio prirodni put kojim se, još od prapovijesti, unutrašnjost Ilirika povezivala s jadranskom obalom, a preko nje s obalama Mediterana. Uz izuzetno povoljan položaj za trgovinsku razmjenu, i plodno je tlo, pogodno za razvoj poljoprivrede, pridonijelo razvoju grada na tom području.¹ U Naroni se ne pretpostavlja ozbilj-

* Predmeti se čuvaju u Arheološkom muzeju Narona, a na ustupljenom materijalu zahvaljujem ravnatelju mr. sc. T. Glučini. Restauracija predmeta: B. Vješnica, crteži: B. Pendžer, Z. Podrug.

¹ O trgovačko-agrarnom profilu grada svjedoči popularnost kultova Libera i Merkura u Naroni; J. Medini, »Uloga oslobođenika u životu Narone«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 200, 201; Ž. Miletić, »Religijski život u Naroni«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 216.

nije prapovijesno naselje obzirom da arheoloških ostataka iz tog doba na samom lokalitetu gotovo da i nema,² za razliku od prostora u zaleđu koje je bogato nalazi- ma tog vremena.³ Formiranje najranijeg naselja stavlja se u vrijeme pojave grčkih trgovaca, na mjestu razmjene dobara i susreta sa starosjedilačkim stanovništvom.⁴ U prilog toj pretpostavci ide i činjenica da se urbanizam Narone (smještaj grada na padinama brežuljka, način utvrđivanja gradskog prostora, tehnika gradnje zidi- na i kula, smještaj akropole) znatno razlikuje od ilirskih gradina, a odaje rješenja grčke urbanistike.⁵ Naselje-emporij u kojem se odvijala grčko-ilirska trgovina prvi se put u povijesti spominje u 4. st. pr. Kr.; u Theopompovom podatku, saču- vanom kod Strabona (*Geogr.* VII, 5, 9), o trgovini keramičarskim proizvodima, te u Periplu Pseudo-Skylaka.⁶ Najranija faza fortificiranja grada okvirno se datira u

² N. Cambi naglašava kako je Narona pružila neobično malo prapovijesnih nalaza, nešto fragmenata grube ilirske keramike (koji se ne mogu pobliže datirati) pronađeno je u najni- žem sloju garaži u istraživanjima sjevernih gradskih bedema (N. Cambi, »Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici« u: *Međunarodni simpozij »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi«*, Sarajevo 6.-7. 10. 1988., Sarajevo 1989., 39). Slično navodi i I. Marović (»Prahistorijska istraživa- nja u okolici Narone«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 97, 98) te se slaže s razmišljanjima N. Cambija (»Antička Narona –urbanistička topografija i kulturni profil grada«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 130). O formiranju najranijeg naselja u vrijeme pojave grčkih trgovaca. B. Gabričević navodi kako u Naroni nema tragova prapovijesnog naselja, te pretpostavlja (*ex silentio*) da je najranije naselje nastalo s dolaskom grčkih trgovaca, vjerojatno u 5.-4. st. (B. Gabričević, »Narona i Grci«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 162).

³ S. Čaće, R. Jurić, »Bilješke o arheološkim spomenicima iz okolice Metkovića«, *Diadora* 8, Zadar 1975., 149-164; I. Marović, *op. cit.* (2); R. Jurić, »Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 105-126.

⁴ O važnosti emporija, osnutku i odnosu s jadranskim Grcima i ilirskim stanovništvom u zaleđu: N. Cambi, »Antička Narona. Postanak i razvitak grada prema novijim arheološ- kim istraživanjima«, *Materijali XV, X. kongres arheologa Jugoslavije, Arheološko društvo Makedonije, Savez arheoloških društava Jugoslavije*, Prilep, 1976; N. Cambi 1980., *op. cit.* (2); I. Bojanovski, »Neka pitanja antičke topografije donje Neretve«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 181-194; N. Cambi 1989., *op. cit.* (2); M. Zaninović, »Područje Neretve i srednjejadransko područje«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 277-288.

⁵ B. Gabričević, *op. cit.* (2); N. Cambi 1989, *op. cit.* (2), 50-53.

⁶ M. Zaninović, »Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 173; N. Cambi, U. Pasini, »Antički izvori o Naroni«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 279, 286; N. Cambi 1989., *op. cit.* (2), 44; E. Marin, »The temple of the imperial cult (Augusteum) at Narona and its statues: interim report«, *Journal of Roman Archaeology*, 14, 2001., 81; E. Marin, »Narona and the discovery of the Augusteum«, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine, Roman sculpture from the Auguste- um at Narona*, Split 2004., 15.

4. i 3. st. pr. Kr.,⁷ a naseljavanje i formiranje naselja može se pretpostaviti i ranije.⁸ Uz već poznata arheološka svjedočanstva helenističkog razdoblja,⁹ u istraživanjima Narone vođenima od 1997. do 1999. god. pronađeni su ostaci helenističkog emporija iz polovice 2. st. pr. Kr.¹⁰

Nakon propasti Ilirske države 167. god. pr. Kr., te pokorenja Ardijeja i Plereja 135. god. pr. Kr.¹¹ na tom području dolazi do naseljavanja većeg broja italjskih trgovaca koji su sredinom 1. st. pr. Kr. organizirani u konvent rimskih građana.¹² U to vrijeme se grad širi i ojačavaju gradske zidine,¹³ a Narona je sjedište sudbenog konventa za sve okolne Ilire (Plin., Nat. Hist. III. 22).¹⁴ Nakon sredine 1. st. pr. Kr. Narona je dobila status kolonije, vjerojatno u vrijeme cara Augusta, no nije neutemeljeno mišljenje da je na taj status grad podignut i ranije, možda u vrijeme

⁷ N. Cambi 1980, *op. cit.* (2), 130.

⁸ N. Cambi, *op. cit.* (4), 60, 61.

⁹ J. Marcadé, »Le relief aux danseuses de Narona au Musée de Split«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXII, Split 1960., 45-54; N. Cambi, »Bilješka o antičkom teatru u Naroni«, u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981., 111 i dalje, sl. 3; B. Kirigin, »Tip helenističke stele u Naroni«, u: Ž. Rapanić (ur.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja HAD-a, 5, Split 1980., 279; N. Cambi, *op. cit.* (6), 133-135; N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., 35, 36, sl. 39; M. Bonačić Mandinić, »Pecvnia naronitana«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 184.

¹⁰ E. Marin, »Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone«, u: N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova, Split 2002., 419-421; Marin, *op. cit.* (6), 11. Nekoliko nalaza helenističkog doba pronađeno je 1995. god. u istraživanju lokaliteta »Groblje« na položaju Njive-Podstrana u Naroni; Z. Buljević, »Njive-Podstrana: groblje iz vremena seobe naroda u Naroni«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split 1999., 248-249, kao i na lokalitetu Popove bare, gdje je pronađeno nekoliko ulomaka keramike koji se datiraju u 3.-2. st. pr. Kr.; T. Šalov, »Keramitički nalazi s lokaliteta Popove bare u Vidu kod Metkovića-antička Narona«, *Histria antiqua*, 19, Pula 2010., 359, 360, T. I. 1, 2. Ulomci skifa iz prve polovine 3. st. pr. Kr. pronađeni u temenosu hrama ukazuju na ranije aktivnosti na prostoru na kojem će biti izgrađen forum i Augusteum; M. Topić, »Stolno posude i glinene svjetiljke iz Augusteuma Narone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 95 (2002.), Split 2003., 187-188.

¹¹ A. Stipčević, *Iliri, povijest, život, kultura*, Zagreb 1989., 45; M. Zaninović, »Ilirsko pleme Delmati«, *Godišnjak IV, Centar za balkanološka ispitivanja knj. IV/2*, Sarajevo 1966., 70, 71; M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana 2005., 316-331.

¹² N. Cambi 1980, *op. cit.* (2), 130; J. Medini, *op. cit.* (1), 196; M. Glavičić, »Naronski magistrati i drugi gradski uglednici« u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, Izdanja HAD-a, 22, Zagreb, Metković, Split 2003., 221, 222.

¹³ Natpis o gradnji zidova datiran je otprilike u sredinu 1. st. pr. Kr. zbog spomena kolegija koji nisu tipični za municipalni ili kolonijalni ustroja grada, te je postavljen nakon osnutka konventa rimskih građana, no prije uzdizanja na rang kolonije; C. Patsch, »Kleinere Untersuchungen in und Narona«, *Jahrbuch für Altertumskunde* II, Wien 1908., 88; J. Medini, *op. cit.* (1), 196, 197, sl. 1; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 176.

¹⁴ M. Zaninović, *op. cit.* (6), 176, 177. Svjedočanstvo snažnog priljeva Italika i snažne romanizacije je i nedostatak grčkih natpisa u Naroni; E. Marin, *op. cit.* (6), 81.

Cezara.¹⁵ O štovanju Augustova kulta¹⁶ u Naroni znalo se, na temelju pronađenih natpisa i dijelova mramornih skulptura¹⁷ i prije otkrića Augusteuma,¹⁸ za koji se drži da je utemeljen u zadnjem desetljeću 1. st. pr. Kr., a zadnja faza carskog kulta datira se u sredinu ili drugu polovicu 2. st.¹⁹ Naglo i nasilno rušenje hrama pretpostavlja se krajem 4. st., kada su skulpture bile namjerno bačene, glave odnesene ili uništene,²⁰ a hram vjerojatno zatrpan, da bi ga preslojili kasniji slojevi povijesti.²¹ Motivi prikazani na oklopu cara Augusta,²² ulomak tropeja akcijskog

¹⁵ O tome, kao i za ostale najranije dalmatinske kolonije postoje različita mišljenja: G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965., 134 i dalje; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 245-251; N. Cambi, *op. cit.* (4), 58; N. Cambi 1989., *op. cit.* (2); M. Zaninović *op. cit.* (6), 177; I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Centar za balkanološka istraživanja, Djela, knjiga LXVI, Sarajevo 1988., 117; E. Marin, »Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988-2001«, u: E. Marin (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja HAD-a*, 22, Zagreb-Metković-Split 2003., 11; E. Marin, *op. cit.* (6), 15, bilj. 4.

¹⁶ Datum 1. kolovoza 12. god. uzima se kao službeni početak Augustovog kulta na zapadu kada mu je Druz posvetio žrtvenik kod *Lugdunuma* (M. Zaninović, »Neki aspekti Augustova kulta u Dalmaciji«, *Histria antiqua*, 4, Pula 1998., 42, 43). U Dalmaciji je carski kult štovan u svim većim gradovima (N. Cambi, »Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji«, *Histria antiqua*, 4, Pula 1998., 45-61).

¹⁷ I. Marović, »Novi i neobjavljeni nalazi iz Narone«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split 1952., 159-173; N. Cambi, *op. cit.* (4), 57-66; isti, »A new portrait of Vespasian from Narona«, *Archeologica Iugoslavica*, 18, Beograd 1977., 40; isti, »Una città del'altra sponda: Narona e il suo territorio nella tarda antichità«, *Studi romagnoli*, 34, Bologna 1983., 675 i dalje; isti, »Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24 (11) (1984-1985), Zadar 1985., 35-59; isti, *op. cit.* (16), 54, 55; E. Marin, *op. cit.* (6), 87, 88, bilj. 16, 17; E. Marin et alii, »The Statues from the Augusteum«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman Sculpture from Augusteum at Narona*, Split 2004., 70 (B-D).

¹⁸ E. Marin, *op. cit.* (15), 11-50; isti 2004., *op. cit.* (6), 15-34.

¹⁹ E. Marin, »The Inscriptions«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman Sculpture from Augusteum at Narona*, Split 2004., 67.

²⁰ Sedamnaest skulptura pronađenih u istraživanjima u hramu, zajedno s već ranije pronađenim skulpturama svrstava ovu skupinu među najbrojnije sačuvane u rimskom svijetu (E. Marin 2003, *op. cit.* (15), 19. Najranije skulpture su one za koje se drži da prikazuju Augusta, Agripu (?) i Liviju, a datirane su u vrijeme cara Augusta oko 10. god. pr. Kr. (E. Marin et alii, *op. cit.* (17), August - skulptura br. 13., 157, Agripa - skulptura br. 7, 113-120; Livija - skulptura br. 6, 158-166; E. Marin, »The Rise and Fall of the Largest Group of Roman Imperial Statues«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman sculpture of the Augusteum at Narona*, Split 2004, 283). Hram nije razrušen prije kraja 4. st. što se zaključuje na temelju rezultata proučavanja numizmatičkih i keramičkih nalaza (E. Marin, 2001., *op. cit.* (6), 91, bilj. 27; M. Bonačić-Mandinić, »The coin finds«, u: E. Marin, M. Wickers (ur.), *The Rise and Fall of the Imperial Shrine, Roman sculpture of the Augusteum at Narona*, Split 2004, 244-254).

²¹ E. Marin 2001., *op. cit.* (6), 91, 92; E. Marin, *op. cit.* (15), 15; E. Marin, *op. cit.* (20), 281-283; P. Liverani, »Narona: la distruzione dell'augusteo«, *Le regioni di Aquileia s Spalato in epoca Romana*, Udine 2006.; M. Prusac, »The missing portraits from the Augusteum in Narona«, u: H. G. Jurišić (ur.), *Miscellanea Emilio Marin sexagenario dicata, Zbornik Kačić*, 41-43 (2009-2011), Split 2011., 517-520. O mogućnosti prirodne katastrofe koja je mogla uništiti hram, a koji je već i prije mogao biti namjerno oštećen i glave odnesene; M. Meyer-Olive, »La epigrafa y el Augusteum de Narona«, u: G. Zecchini (ur.), *L'Augusteum di Narona. Atti della Giornata di studi. Roma 31. maggio 2013 (Centro ricerche documentazione sull'antichità, monografie*, 37), Roma 2015, 37-41.

²² Nereide na morskim konjima i dupini očito aludiraju na pobjedu u pomorskoj bitki, vje-

tipa²³ pronađenog u blizini naronitanskog foruma, i posvetni natpis u čast Oktavijanove pobjede nad Sekstom Pompejem na Siciliji,²⁴ ukazuju da su se na području Narone štovali Augustovi vojni uspjesi povijesno važni za Rimsko Carstvo.

Premda Narona ima u prvom redu agrarno-trgovački karakter, što određuje i karakter njezinih stanovnika, grad je s okolicom bio važan vojni punkt u osvajanju Ilirika. Uz područje Narone veže se prvi spomen Delmata u povijesti, vezano uz vojne pohode koje su Rimljani vodili s područja Narone. Radi se o Polibijevoj vijesti²⁵ o pritužbi Isejaca Rimljanima kako im Delmati napadaju njihov teritorij i gradove Epetij i Tragurij, a žalili su se i Daorsi. Pošto su Delmati odbili primiti izaslanstvo na čelu s Gajem Fanijem Strabonom Rimljani su pokrenuli rat te šalju, 156. god. pr. Kr., vojsku na čelu s konzulom Gajem Marcijem Figulom. U povijesnim izvorima je zabilježeno da su Rimljani krenuli na Delmate iz sigurnog uporišta u dolini Neretve, no bili su napadnuti već prilikom postavljanja logora.²⁶ U daljnim sukobima s Delmatima negdje do sredine 1. st. pr. Kr. Narona je, s okolnim područjem, bila vojno uporište Rimljana.²⁷

Odatle će Publije Vatinije, prokonzul Ilirika, voditi pohode protiv Delmata 45. god. pr. Kr. U srpnju 45. god. pr. Kr. Vatinije Ciceronu upućuje pismo *ex castris Narona*, što se drži dokazom o postojanju vojnog logora pokraj Narone. Sigurna lokacija Vatinijevog logora nije utvrđena, no u blizini Narone na području Ljubuškog na epigrafskim spomenicima zabilježeni su pripadnici sedam legija

rojatno onoj kod Akcija (a u takvu se ikonografiju uklapaju i prikazi na pterigama; vojni trofej, zarobljeni barbari, ovan i orao, Jupiter Amon); E. Marin et alii, *op. cit.* (17), 148-151, sl. na str. 155. 1-3; N. Cambi, »Rimski vojni tropeji u Dalmaciji«, *Adrias*, 17, Split 2010., 145.

²³ E. Marin, »The urbanism of *Salona* and *Narona* inside Roman *Dalmatia*«, u: D. Davison, V. Gaffney, E. Marin (ur.), *Dalmatia, Research in the Roman Province 1970-2001, Papers in honour of J. J. Wilkes, BAR Int. series*, 1576, Oxford 2006., 76, 77; N. Cambi, *op. cit.* (22), 141, 142, sl. 17-19.

²⁴ Natpis podižu braća *Gaius Papius Celsus* i *Marcus Papius Kanus* u čast pobjede nad Sekstom Pompejem 3. rujna 36. god. pr. Kr. kod Nauloha sjeverno od Mesine. Baza spomenika s natpisom (pronađena u Tasovčićima u blizini Narone,) pokazuje da je mladi Oktavijan slavljen, kao *Cesari Divi filio*, u Naroni i prije bitke kod Akcija (C. Patsch, »Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju«, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXVI, Sarajevo 1914., 22 i d., sl. 10; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 177, 178, N. Cambi 1989, *op. cit.* (2), 45, T. I. 2.

²⁵ Polyb., 32, 9, 13.

²⁶ App. III, 11, Livije *Perioche*, 47, Florus, I, 25.

²⁷ Slijedio je novi napad na Delmate i podsjedanje Delminija, njihovog središta, koje nije zauzeto ali je spaljeno, što je olakšalo posao Publiju Korneliju Scipionu Naziki da 155. god. pr. Kr. zauzme i uništi Delminij i okolna naselja, te proslavi trijumf nad Delmatima. (M. Zaninović, *op. cit.* (11), 27-29; J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 31; M. Suić, »Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXVIII (1966), Split 1973., 181-194; M. Zaninović *op. cit.* (6), 176; G. Bandelli, »Momenti e forme nella politica Illirica della Republica Romana (229-49 A.C.)«, u: G. Urso (ur.), *Dall' Adriatico al Danubio. L'Illyrico nell'età greca e romana*, Pisa 2004., 103, bilj. 39; S. Bilić-Dujmušić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34-33. god. pr. Kr.*, Zadar 2004. (neobjavljena doktorska radnja), 187-209; M. Šašel Kos, *op. cit.* (11), 299-302; R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009., 115; D. Dzino, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, Cambridge 2010., 62-64; M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015., 321-323).

i pet kohorti, a da je cijelo naronitansko područje bilo mjesto boravka vojnika potvrđeno je nalazima natpisa vojnika pripadnika legijskih postrojbi i pomoćnih jedinica.²⁸ Tijekom arheoloških istraživanja u Gračinama kod Ljubuškog koja su vođena od 1977. do 1980. god. ustanovljeno je, na temelju arhitekture i sitnih nalaza, da se radi o logoru koji je datiran najkasnije u 14. god. kada Tiberije dovodi svoje veterane u okolicu Ljubuškog,²⁹ a pretpostavlja se i ranija faza, privremeni logor, čiji tragovi još nisu pronađeni, no na temelju nalaza tegula s pečatom *Q. C. P. Pansiana*, ta je faza datirana u kasnocezarsko ili ranoaugustovo doba.³⁰ Nalazi tegula raznih vojnih jedinica govore o postojanju više građevinskih faza logora; od početne kasnorepublikanske ili ranocarske do kraja 2. ili početka 3. st.³¹ U novijoj analizi istraženog dijela rimskog kompleksa u Gračinama R. Dodig zaključuje da se radi o kupališnom kompleksu i stambenom objektu koji su bili prateći objekti logora, te da logor treba tražiti na širem području Gračina.³² U okolici Ljubuškog pretpostavlja se nekoliko manjih utvrda, te posjedi veterana iz ranog Carstva.³³

²⁸ O lokaciji, dataciji i istraživanjima vezanim uz logor vidi: G. Alačević, »Delminium«, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, I, Spalato 1878., 52, 53; M. Hoernes, »Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina«, *Archaeologische – epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*, IV, Wien 1880., 37-49; C. Patsch, »Prilozi našoj rimskoj povijesti«, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXII, Sarajevo 1910., 177-182; C. Patsch, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju*, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXVI, Sarajevo 1914., 162-167; C. Patsch, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996., 66-67; C. Patsch, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Metković 1997., 35; U. Kahrstedt, »Zwei Erdlager in Jugoslavien«, *Hoffilerov zbornik, Vjesnik Hrvatskog Arheološkog društva*, XVII-XXI (1937-1940), Zagreb 1940., 183-188; J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 139-143; I. Bojanovski, »Problem ubikacije Bigeste«, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu*, XXVII/XVIII, Sarajevo 1973., 303-311; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 178; I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 120-122; M. Sanader, *Tilurium, Burnum, Bigeste, Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa*, Arheološke studije i ogledi, Zagreb 2002., 125; R. Dodig, »Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili.....?«, u: A. Librenjak, D. Tončinić (ur.), *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini, Izdanja HADA*, 27, Zagreb 2011., 327, 328. Dva pisma koja Vatinije šalje u zimskom razdoblju naslovljava samo s Naroni, što bi moglo značiti da je u zimskom razdoblju, kad se nisu vodile borbe, boravio u gradu (N. Cambi, U. Pasini 1980, *op. cit.* (6), 280-282; M. Zaninović, *op. cit.* (6), 176; N. Cambi 1989, *op. cit.* (2), 43; S. Čače, »Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7, 5,5)«, *Diadora*, 16-17 (1994-1995), Zadar 1995., 112, 113).

O vojničkom natpisima s naronitanskog područja vidi: D. Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011., str. 173, 174, T. 22 (Ljubuški), str. 177, T. 26 (Naroni); M. Mayer I Olivé, »La presencia de militares en Naroni, Vid, Metković, Croacia, y las cohortes auxiliares de la zona«, u: C. Wolff, P. Faure (ur.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*, (CEROR, 51), Lyon 2016., 440-444.

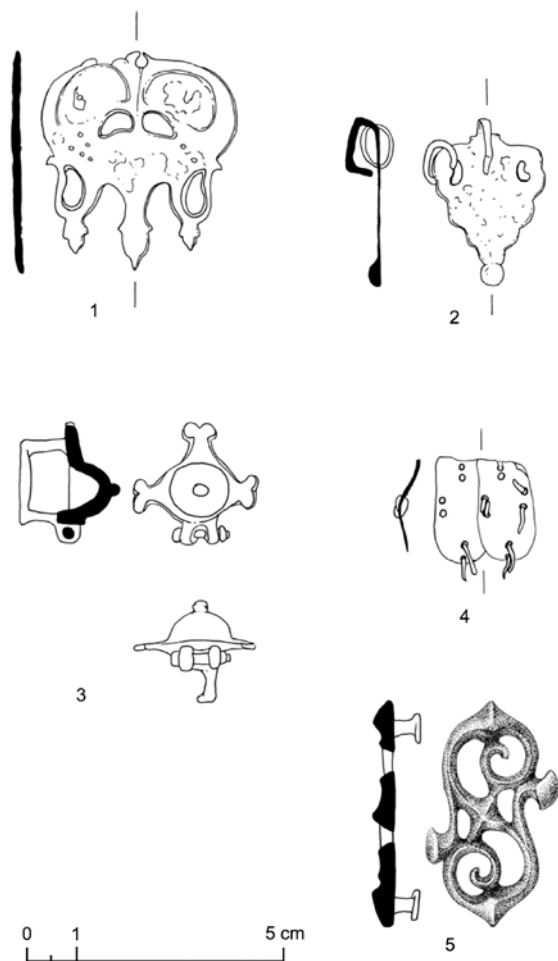
²⁹ J. J. Wilkes, *op. cit.* (15), 105.

³⁰ Osim na temelju žigova ta je faza logora potvrđena i numizmatičkim i keramičkim nalazima; I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 41; M. Zaninović, *op. cit.* (27), 397, 398.

³¹ I. Bojanovski, »Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus)«, u: A. Zelenika (ur.), *100 godina muzeja na Humcu (1884 – 1984)*, *Zbornik radova*, Ljubuški 1985., 78-83; I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 120; R. Dodig, »Rimski vojni pečati na crijevu iz Ljubuškog«, *Opuscula archaeologica*, 31, Zagreb 2008.

³² R. Dodig, *op. cit.* (28), 331

³³ I. Bojanovski, *op. cit.* (15), 121, 122.

Dijelovi rimske vojne opreme iz Augusteuma u Naroni:
1.-2. privjesci konjske orme; 3. falera; 4. ulomak oklopa; 5. pojasni okov

Naronitansko je područje bilo mjesto boravka velikog broja aktivnih vojnika i veterana koji su zasigurno pridonosili štovanju Augusta, kao vojskovođe i kao cara, za čije je vladavine provincija osvojena i organizirana. Unatoč navedenom, nalazi vojne opreme u Naroni su malobrojni, te osim pet predmeta iz Augusteuma, kojima smo ovdje posvetili pažnju, s područja grada potječu malobrojni nalazi iz rimskog razdoblja koji se mogu uvrstiti u vojnu opremu. Radi se o dva privjeska konjske orme koji pripadaju različitim tipovima. Jedan se na temelju tipologije datira u vrijeme od sredine 1. st. do sredine 2. st.,³⁴ a drugi pripada srčolikim privjescima koji se obično stavljaju u razdoblje 2. i početka 3. st.³⁵ Konjskoj

³⁴ Katalog stalnog postava, Vid 2016., 239, kat. br. 379.

³⁵ *Ibid.* 239, kat. br. 380.

opremi pripada i jedan okov remena,³⁶ a od oružja je sačuvan okov korice mača tipa Mainz ili Pompeji.³⁷

U Augusteumu je pronađeno pet rimskih vojnih nalaza. Dva privjeska i fale-
ra pripadaju konjskoj opremi, ulomak oklopa zaštitnoj, a okov remena vjerojatno
je pripadao pojasnoj garnituri.

Trodijelni listoliki privjesci konjske orme u tipologiji M. C. Bishopa defini-
rani su kao tip 1.³⁸ Razvijaju se iz lunulastih privjesaka sa središnjim privjeskom
(tip Bishop 9),³⁹ a datiraju od klaudivjevskog do flavijevskog vremena⁴⁰ nakon
čega izlaze iz uporabe.⁴¹ Postoje brojne inačice tog tipa⁴² kod kojeg u obliku do-
minira motiv hrastovog lista i žira, a kod motiva ukrašavanja motivi vinove loze
čija simbolika se povezuje s plodnošću (lišće, grozdovi, vitice), te rjeđe palmeta.⁴³
Na remenje su se vješali pomoću falere, a ukrašavani su urezivanjem, posrebren-
jem i nijelom.⁴⁴ Naronitanski primjerak (T. 1. 1) pripada varijanti s jednostavno
oblikovanim središnjim krakom, kojem je, kao i bočnim krakovima završetak u
obliku žira. Površina privjeska bila je posrebrena, a ukras izrađen nijeliranjem.⁴⁵

³⁶ *Ibid.* 325, kat. br. 552.

³⁷ *Ibid.* 326, kat. br. 554.

³⁸ M. C. Bishop, »Cavary equipment of the Roman army in the first century A. D.«, u: J. Coulston (ur.), *Military Equipment and the Identity of Roman Soldiers*, *BAR International Series*, 394, Oxford 1988., 142-146.

³⁹ M. C. Bishop, »The Evolution of Certain Features«, u: M. Dawson (ur.), *Roman Military Equipment: the Accoutrements of War*, *BAR International Series*, 336, Oxford 1987., 118, 119, sl. 6.

⁴⁰ M. C. Bishop *op. cit.* (38), 96; E. Deschler-Erb, *Ad arma! Römischer Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. In Augusta Raurica*, Augst 1999., 53, 54.

⁴¹ Na temelju nalaza u Magdalensbergu njihova se najkasnija pojava stavlja do vremena Klaudija, no najviše nalaza potvrđeno je u doba vladavine Nerona i Flavijevaca (M. Brouwer, »Römische Phalerae und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein«, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 63, Leiden 1982., 166; I. Jenkins, »A Group of Silvered-Bronze Trappings from Xanten (*Castra Vetera*)«, *Britannia*, 16, London 1985., 157; J. Oldenstein, »Zur Ausrüstung römischer Auxiliäreinheiten«, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57 (1976), Mainz 1977., 67, 88; M. Mackensen, »Frühkaiserseitliches Pferdegeschirr aus Thamusida«, *Germania*, 69/1, Mainz 1991., 174-175; M. Hammerson, H. Sheldon, »Evidence for the Roman army in Southwark«, u: M. Dawson (ur.), *Roman Military Equipment: the Accoutrements of War*, *BAR International Series*, 336, Oxford 1987., 171, 172; M. Y. Treister, »Finds of Metal Elements of Roman Military Costume and Hors-harness in the North Pontic Area«, *Talanta*, XXXII-XXXIII (2000-2001), Amsterdam 2002., 111-113), a broj im se smanjuje već od 80ih godina. Na lokalitetima iz vremena cara Trajana nema nalaza takvih privjesaka (A. K. Lawson, »Studien zum römischen Pferdegeschirr«, *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz*, 25, Mainz 1978., 153; Zs. Mrav, »Roman trifold phalera pendant with metal inlay decoration from Biatorbágy (pest County, Hungary)«, u: K. J. Szerk(ur), *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évfolyamáról. 2008 Field Service for Cultural Heritage Yearbook and Review of Archaeological Investigations*, Budapest 2010., 146).

⁴² M. C. Bishop izdvađa 25 varijanti, od kojih su neke brojčano jako dobro zastupljene, poput varijante 1a, 1b, 1g; M. C. Bishop *op. cit.* (38), 143-146, T. 6.

⁴³ Zs. Mrav, *op. cit.* (41), 143.

⁴⁴ O tehnici ukrašavanja vidi: M. Brouwer, *op. cit.* (41), 148; I. Jenkins, *op. cit.* (41), 145.

⁴⁵ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, »The Metal and Bone Objects«, u: E. Marin, M. Vickers (ur.), *The Rise and Fall of an Imperial Shrine*, Split 2004., 237, kat. br. 9, 241, sl. 9; Katalog, *op. cit.* (34), 114, kat. br. 147.

Sudeći po dimenzijama⁴⁶ naš je privjesak vjerojatno služio za ukrašavanje bočnog remenja konjske orme.⁴⁷ Pripada varijanti Bishop 11,⁴⁸ koja je zastupljena na raznim lokalitetima Carstva,⁴⁹ a u istu se varijantu ubrajaju i oni primjerci kojima središnji krak završava u obliku palmete i nešto su brojniji⁵⁰ od ovih poput naronitanskog, te ih nalazimo i na našem području, primjerice u Saloni,⁵¹ i Tiluriju.⁵² Među privjescima s dalmatinskih lokaliteta koji pripadaju ovom tipu, ali ne i varijanti te ih ovdje na navodimo kao analogije, nalazimo zastupljene i luksuzne privjeske, ne samo na vojničkim lokalitetima, kao u Burnu (varijanta 1p) i Tiluriju (varijanta 1s),⁵³ već i u gradskim središtima primjerice u Saloni (varijanta 1v).⁵⁴ Na temelju ukrašavanja i tehničke izvedbe neki autori izdvajaju dvije grupe; u prvu idu luksuzniji privjesci s bogatijom dekoracijom, a u drugu jednostavniji primjerci.⁵⁵ Raniji primjerci u okviru proizvodnje tipa, u koje bismo mogli svr-

⁴⁶ Visina privjeska je 4,3 cm, a širina 3,8 cm; S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 237, kat. br. 9.

⁴⁷ Pretpostavlja se da su oni širine oko 7 cm vjerojatno služili kao središnji ukras na čelu ili prsima konja, oni širine oko 5 cm vješali su se na remenje po tijelu, a oni oko 2 cm ukrašavali su remenje na glavi konja; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153.

⁴⁸ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 96, 142, sl. 43. 11.

⁴⁹ *Ibid.* popis nalaza; 144, T. 6, 11; M. Mackensen, *op. cit.* (41), 174, sl. 4. 4; M. Deimel, *Die Bronzekleinfunde vom Magdalensberg*, Klagenfurt 1987., 96, T. 83. 3; Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *Katalog der Militaria aus Vindonissa*, Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa, XIV, Brugg 1997., T. 51. 1385, 1386, popis nalaza; 43; A. Voirol, »Etats d'armes. Les militaria d'Avenches/Aventicum«, *Bulletin de l'Association Pro Aventico*, 42, Avenches 2000., 53, T. 11. 101; L. Vanden Berghe, »Some Roman military equipment of the first three centuries AD in Belgian museums«, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 7, 1996., 86, 89, T. 17.4

⁵⁰ M. Deimel, *op. cit.* (49), 96, T. 83. 2; M. C. Bishop *op. cit.* (38), popis nalaza; 144, T. 6, 11; E. Rabeisen, »La production d'équipement de cavalerie au 1er s. après J.-C. à Alesia (Alise-Sainte-Reine, Côte d'Or, France)«, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 1, Oxford 1990., 83, sl. 7. 4; Ch. Unz, E. Deschler-Erb, *op. cit.* (49), 53, T. 51. 1384, 1389, popis nalaza; 43; E. Deschler-Erb, *op. cit.* (40), T. 26. 529-531; G. Simpson, *Roman Weapons, Tools, Bronze Equipment and Brooches from Neuss- Novaesium Excavation 1955-1972*, Oxford 2000., 84, T. 28. 4; R. Fahr, »Frühkaiserzeitliche militäarausrüstung vom Gelände eines Feldlagers aus dem Bataveraufstand«, *Carnuntum Jahrbuch* 2005, Wien 2005., 129, sl. 9. 2; J. A. W. Nicolay, »Interpreting Roman military equipment and horse gear from non-military context. The role of veterans«, *Gesellschaft Pro Vindonissa Jahresbericht* 2001, Brugg 2002., 58, sl. 7.

⁵¹ S. Ivčević, »Neobjavljeni privjesci rimske konjske orme iz Salone«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 102, Split 2009., 86, kat. br. 4, crtež na strani 86.

⁵² S. Ivčević, »Project Tilurium – Roman Military Equipment«, u: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić, I. Radman-Livaja (ur.), *Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu, Radovi XVII. ROMEC-a Zagreb 2010= Weapons and Military Equipment in a Funerary Context. Proceedings of the XVIIth ROMEC Zagreb 2010.*, Zagreb 2013., 440, sl. 6.1, 447, kat. br. 27.

⁵³ Tilurij: S. Ivčević, »Dijelovi opreme rimskog vojnika iz Garduna«, *Opuscula archaeologica*, 28, Zagreb 2004., 166, 171, 172, kat. br. 19, T. 1. 19T; Burnum: T. Šeparović, N. Uroda, *Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor)*, Split 2009., 46, kat. br. 69.

⁵⁴ S. Ivčević, *op. cit.* (51), 86, kat. br. 3, sl. 1, crtež na strani 87.

⁵⁵ J. Oldenstein, »Manufacture and supply of the Roman army with bronze fittings«, u: M. C. Bishop (ur.), *The production and distribution of Roman Military Equipment, Proceedings*

stati naronitanski privjesak, datiraju se kladijevsko-ranoflavijevsko doba, a oni kasniji u kasnoflavijevsko vrijeme.⁵⁶

Drugi privjesak konjske orme iz Augusteuma (T. 1. 2),⁵⁷ bi mogao pripadati tipu suzolikih (Bishop 5) i to varijanti 5a koju karakteriziraju bubrežasti proboji na vrhu, kuglasti završetak i oblik blizak scolicom.⁵⁸ Suzoliki privjesci dugo su bili u upotrebi, javljaju se najkasnije u Kladijevo doba, a traju kroz cijelo 2. st.⁵⁹ U raznim inačicama često se susreću na rimskim lokalitetima,⁶⁰ no primjerci varijante 5a nisu jako brojni.⁶¹ Slični su mu privjesci iz Siska⁶² i Augste kojima su rubovi ravni,⁶³ a najbliža analogija mu je primjerak iz Wiesbadena.⁶⁴

Konjskoj opremi pripada i falera (T. 1. 3)⁶⁵ s jednom četvrtastom petljom na stražnjoj strani, i to tipu s jednom petljom kroz koju se provlačio remen (Bishop 1c),⁶⁶ a kako nema središnji otvor za zakovicu očito je bila namijenjena samo za horizontalno remenje orme. Falere su služile za vješanje privjesaka, u našem slučaju je privjesak sa zatvorenom ušicom bio učvršćen za zglobni mehanizam na faleri.⁶⁷ Središnji dio falere je kružan i konveksan a na četiri strane su dvostruki kapljicaški ukrasi. Falere su oblikovane i ukrašavane na različite načine,⁶⁸ te je zbog njihove raznovrsnosti otežano uspostaviti preciznu tipologiju na temelju dekorativnih elemenata. Falera iz Augusteuma uklapa se u kronološke okvire ostalog pronađenog materijala s tim da bi datacija falera donekle bliskih našoj kao i nekih funkcionalno ukrasnih predmeta sličnog oblika mogla ukazivati na razdoblje druge polovice 1. st.⁶⁹

of the Second Roman Military Equipment Research Seminar, BAR International Series, 275, Oxford 1985., 86-87.

⁵⁶ Zs. Mrav, *op. cit.* (41), 146-147.

⁵⁷ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 237, kat. br. 8, 241, sl. 8.

⁵⁸ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 147, sl. 45, 5a-5g.

⁵⁹ J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 124-127; E. Deschler-Erb, *op. cit.* (40), 57.

⁶⁰ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 96, 98.

⁶¹ *Ibid.* 148, T. 6.

⁶² I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia, Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb 2004., 216, 217, T. 67. 492, T. 68, 493.

⁶³ Privjesak iz Augste je pelta oblika s kojima naš primjerak pokazuje sličnost; E. Deschler-Erb, *op. cit.* (40), T. 29. 582.

⁶⁴ J. Oldenstein, *op. cit.* (41), T. 30. 206.

⁶⁵ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 236, 237, kat. br. 7, 241, sl. 7.

⁶⁶ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 95, 139, sl. 41. 1c.

⁶⁷ Privjesci su se na remenje vješali pomoću falere ili zakovice s ušicom. Lijeve zatvorene ušice na vrhu privjeska umetale su se u zglobni mehanizam na stražnjoj strani falere, dok su se privjesci s otvorenom ušicom vješali provlačenjem kroz petlju falere ili kroz alku koja je bila zakovicom učvršćena na remen. Neukrašene ušice uglavnom su savijane prema natrag, a one s ukrašenim završecima prema naprijed, kako bi nakon vješanja bile vidljive; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 152; M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 97.

⁶⁸ M. C. Bishop, *op. cit.* (38), 96; J. Nicolay, *Armed Batavians, Use and Significance of Weaponry and Horse Gear from Non-military Contexts in the Rhine Delta (50 BC to AD 450)*, Amsterdam 2007., 55, T. 82.

⁶⁹ J. Nicolay, *op. cit.* (68), T. 82. 148.4. Takav oblik nalazimo na tipu fibula koji se datira od doba Kladije, a broj im opada u flavijevsko doba, nakon čega se javljaju jako rijetko (Feugère tip 24b1 - M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du I^e s. ap. J.-C.*, Revue archéologique de Narbonnaise, 12, Pariz 1985., karta na str. 339, sl. 49, popis nalaza na str. 345-347, za dataciju: 344; Riha tip 7.4.1 - E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst Die Neufunde seit 1975*, Augst 1994., 155,

Ljuskašti oklop (*lorica squamata*) pripada među najstarije poznate oklope, te je na Bliskom istoku rabljen još od brončanog doba, a u rimsku je vojsku uveden kao dio opreme vjerojatno zahvaljujući pomoćnim vojnim jedinicama s istoka i to početkom Carstva.⁷⁰ Izrada tog tipa oklopa bila je jednostavna i sastojala se od izrade pločica od željeznog ili brončanog lima koje su se preklapale poput ljuski i međusobno spajale žicom, a potom učvršćivale za podlogu (tekstilnu ili kožnu).⁷¹ Koristili su ga legionari, pripadnici pomoćnih jedinica i konjanici, ali čini se manje od ostalih tipova oklopa. Ljuske se javljaju u brojnim varijantama što je rezultiralo prilično velikim brojem tipova i podtipova,⁷² no unatoč tomu neki od nalaza ljuski ne uklapaju se u postojeće tipove.⁷³ U Naroni su pronađene dvije brončane pločice s polukružno zaobljenom donjom stranom i četiri para rupica raspoređenih uz rubove (T. 1. 4).⁷⁴ Oblikom i rasporedom rupica pripadaju tipu Carnuntum VII.⁷⁵ Obzirom na postojanje rupica s donje strane pločice (kojima su se dodatno učvršćivale za donji red ljuski) možemo ih datirati nešto preciznije. Naime običaj da se dodatno povezuju ne samo unutar istog reda, horizontalno, već i s gornjim ili donjim redom javlja se vjerojatno tek od 2. st.⁷⁶ U tom razdoblju pločice postaju uže i izduženije, no naronitanske zadržavaju oblik blizak ranijim pločicama. Slične našima, oblikom ili rasporedom rupica, nalazimo na više lokaliteta. Na području Hrvatske najbrojniji su ulomci iz Siska, među kojima je nekoliko sličnih našima,⁷⁷ dok su one iz Dalja izduženije i oštrijeg vrha.⁷⁸ Nalazi iz logora *Burnum* premda izduženog oblika, nemaju rupice na donjem kraju.⁷⁹ Među nalazima koji potječu s raznih lokaliteta (Corbridge, Avenches⁸⁰, Mušov,⁸¹ Bonn,⁸² Eining-Un-

T. 191. 2777- 2784; J. Bayley, S. Bucher, *Roman Brooches in Britain, A Technological and Typological Study based on the Richborough Collection*, London 2004., 121, sl. 94. 342-345, 154; F. Humer (ur.), *Legionsadler und Druidenstab von Legionärlager zur Donaumetropole*, Katalog, Bad-Deutsch Altenburg 2006., 216, 217, kat. br. 753, 754, sl. 298. 753, 754).

⁷⁰ M. Feugère, *Weapons of the Romans*, Stroud 2002., 98.

⁷¹ Pri tome se koristilo više različitih metoda spajanja; J. P. Wild, »A Find of Roman Scale Armour from Carpow«, *Britannia*, XII, London 1981., 305-306; M. Feugère, *op. cit.* (70), 98; I. Radman-Livaja, *op. cit.* (62), 79.

⁷² Na temelju brojnih nalaza na lokalitetu *Carnuntum* ljuske su podijeljene u 9 osnovnih tipova, a s varijantama ukupno je 36 različitih oblika ljuski: M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006., 97, sl. 54. 1; M. Feugère, *op. cit.* (70), 98.

⁷³ I. Radman-Livaja, *op. cit.* (62), 79.

⁷⁴ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 236, kat. br. 6, 240, sl. 6.

⁷⁵ *Carnuntum VIII* (M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 97, sl. 54. 1).

⁷⁶ Time je oklop bio čvršći ali i manje fleksibilan; M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 139.

⁷⁷ I. Radman-Livaja, *op. cit.* (62), 179, T. 30, 158-160, osobito kat. br. 158.

⁷⁸ I. Radman-Livaja, »Finds of Roman Military Equipment from Teutoburgium«, u: Zs. Visy (ur.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003*, Pécs 2005, 946, sl. 2. 11.

⁷⁹ T. Šeparović, N. Uroda, *op. cit.* (53), 38, kat. br. 41.

⁸⁰ M. C. Bishop, J. N. Dore, *Corbridge, Excavations of the Roman Fort and Town 1947-1980*, 1988, 174, sl. 83. 138, 139; A. Voirol, *op. cit.* (49), 49, T. 7. 51.

⁸¹ M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 139, sl. 84.2.

⁸² S. Matešić, *Fibeln, Militaria, Pferdgeschirr und Wagenteile der Gersbach-Grabung im Bonner Legionslager*, neobjavljena magistarska radnja, Köln 2005., 104, 105, T. 10. 124-128.

terfeld⁸³) najsličniji su, oblikom i rasporedom rupica, nalazi iz Dura Europosa.⁸⁴

Pojasni okov (T. 1. 5)⁸⁵ pripada tipu okova s trubljastim ukrasom za koje se na temelju motiva i tehnike izrade sugerira kasnolatenški keltski utjecaj.⁸⁶ Predmeti ukrašeni takvim motivom predstavljaju jedinstvenu kronološku skupinu materijala datiranog u drugu polovinu 2. i početak 3. st. s mogućim trajanjem i kroz prvu polovinu 3. st.,⁸⁷ a njihova datacija potvrđena je nalazima s novcem u zatvorenim grobnim cjelinama.⁸⁸ Ukrašen trubljastim motivima nije ograničen na pojasne garniture,⁸⁹ već se koristi i u ukrašavanju i oblikovanju predmeta druge namjene, primjerice konjske opreme⁹⁰ i fibula.⁹¹ Takvi su okovi česti na području rajnskog i dunavskog limesa, no nalazimo ih na brojnim lokalitetima diljem Carstva.⁹²

⁸³ I. Jütting, »Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterefeld«, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 60, München 1995, 199, sl. 10. 96-114, 202, kat. br. 96.114.

⁸⁴ S. James, *Excavations at Dura-Europos 1928-1937, Final Report VII, the Arms and Armour and other Military Equipment*, London 2004., 136, sl. 82, 455-467 (osobito kat. br. 455-459).

⁸⁵ Objava: S. Ivčević, uz prilog E. Višić-Ljubić, *op. cit.* (45), 237, kat. br. 10.

⁸⁶ Ch. Boube-Piccot, »Une Phalère de harnais à décor de trompettes«, *Bulletin d'archéologie Marocaine*, V, Tanger 1964., 184; A. Böhme, »Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel«, *Saalburg Jahrbuch*, XIX, 1972., 44, bilj 336; J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 204, T. 69, 70; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153.

⁸⁷ Ch. Boube-Piccot, *op. cit.* (86), 186-187; J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 205-207; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153; M. Y. Treister, *op. cit.* (41), 118; S. T. Redžić, *Rimske pojasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka*, (neobjavljena doktorska radnja), Beograd 2013., 213, 214.

⁸⁸ Na lokalitetu Romula u Rumunjskoj okov je nađen s novcem kovanim od 145. do 161. god., u Karnuntu je jedan nalaz datiran novcem Hadrijana i Nerve, a još dva novcem Aleksandra Severa; S. T. Redžić, *op. cit.* (87), 214.

⁸⁹ A. M. Henderson, »Small objects in Metal, Bone, Glass, etc.«, u: J. P. Bushe-Fox: *Fourth Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborough, Kent, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London*, 16, Oxford 1949., 133, kat. br. 151, T. XL. 151; M. Buora, W. Jobst (ur.), *Roma sul Danubio, Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra*, Udine 2002., 239, kat. br. IVa. 88; M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72), 145, sl. 88. 5; S. Hoss, »The Roman Military Belt«, u: *H. Koefoed, M. L. Nosch (ur.), Wearing the Cloak, Dressing the Soldier in Roman Times. Ancient Textiles Series*, 10, Oxford 2011., 36, sl. 4.3.

⁹⁰ To je potvrđeno arheološkim nalazima; L. Barkóczi, »Deux tombes de cheval à Brigetio«, *Archaeologiai Értéztítő*, 3. ser., VII-VIII-IX (1946-1948), Budapest 1948., 177, 178, T. XXX.8, T. XXXI. 4,5, T. XXXII. 4, 6; Ch. Boube-Piccot, *op. cit.* (86), 184 i dalje; M. Schleiermacher, »Römisches Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmantel und Feldberg«, *Saalburg Jahrbuch*, 50, Mainz 2000., 184, 187, T. 7. 11-23, i prikazima na spomenicima; A. K. Lawson, *op. cit.* (41), 153, T. 54.2.

⁹¹ A. Böhme, *op. cit.* (86), 43, 44 (tip 46c) T. 29. 1145-1149, T. 30. 1150; W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Linz 1975., 119, 120 (tip 31g), 212, 213, kat. br. 340-344, T. 48. 340-344; M. Buora, W. Jobst (ur.), *op. cit.* (89), kat. br. IId. 5; I. Jütting, *op. cit.* (83), 191, 192, kat. br. 13, 14, sl. 5. 13, 14.

⁹² J. Oldenstein, *op. cit.* (41), 205-205. bilj. 691, T. 69, 70; S. Matešić, *op. cit.* (82), 108-109, kat. br. 164, T. 12. 164; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 389, T. 78; S. T. Redžić, *op. cit.* (87), 216-218, kat. br. 501-510, T. LII, 501-510.

Vojna oprema priložena u Augusteum obuhvaća razdoblje od nešto prije sredine 1. st. do početka 3. st. U rimsko su vrijeme takvi nalazi izvan vojnog konteksta; primjerice u gradovima i naseljima, rustičnim vilama ili na kulturnim mjestima, sasvim uobičajeni. Može ih se povezati s vojskom na razne načine; boravak aktivnih vojnika u gradu,⁹³ tragovi radionica za proizvodnju,⁹⁴ a može se raditi i o opremi koju su veterani zadržavali kao znak prestiža ili osobnu uspomenu.⁹⁵ Za dijelove vojne opreme iz Augusteuma možemo pretpostaviti da su tamo dospjeli kao zavjetni darovi. U temenosu hrama su tijekom istraživanja pronađeni brojni nalazi, uglavnom keramički i stakleni od kojih se neki dovode u vezu s određenim božanstvima, odnosno kultovima. Većina ih je datirana u razdoblje od kraja 1. st. pr. Kr. do 3. st.,⁹⁶ a koncentracija nalaza u zapadnom dijelu navela je na razmišljanje o prikupljanju zavjetnih darova i njihovog odlaganja na tom dijelu.⁹⁷

Praksa posvećivanja oružja i konjske opreme poznata je od prapovijesti.⁹⁸ Zavjetovanje je u rimsko doba, kako je posvjedočeno na žrtvenicima, bilo uobičajeno na prostoru Rimskog Carstva, a istraživanja svetišta s područja Britanije, Galije i Germanskog prostora pokazuju da se vojna oprema, osobito tijekom 1.

⁹³ Vojnik je mogao biti dodijeljen u službu u gradskoj upravi ili su na kraće ili duže vrijeme vojna odjeljenja smještena u gradovima, zbog određenih zaduženja, borbe ili na proputovanju (osobito u naseljima uz glavne prometnice); M. C. Bishop, »Soldiers and military equipment in the towns of Roman Britain«, u: V. Maxfield, M. J. Dobson (ur.), *Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies 1989*, Exeter 1991., 25; T. Fisher, »Waffen und militärische Ausrüstung in zivilem Kontext – grundsätzliche Erklärungsmöglichkeiten«, *Gesellschaft Pro Vindonissa, Jahresbericht 2001. ROMEC XIII*, Brugg, 2002., 15-16.

⁹⁴ M. C. Bishop, *op. cit.* (93), 25; T. Fischer, *op. cit.* (93), 15.

⁹⁵ Oprema je imala simboličku ulogu u isticanju socijalnog statusa odnosno pripadnosti izdvojenoj skupini, profesionalnih rimskih vojnika, što potvrđuje činjenica da su vojnici na nadgrobnim spomenicima prikazivali dijelove opreme kako bi dodatno istaknuli taj status koji je ionako redovito istican u natpisu. Takve vojničke nadgrobne stele javljaju se na području Italije u kasnorepublikansko doba odakle se već početkom 1. st. šire na područja uz Rajnu gdje su popularne već od Tiberijevo doba, te dalje na područja drugih, uglavnom zapadnih rimskih provincija zajedno sa širenjem teritorija Rimskog Carstva (V. Hope, »Trophies and tombstones: commemorating the Roman soldier«, *World archaeology*, 35/1, 2003., 84; M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *op. cit.* (72) 9; J. C. Coulston, »Art, culture and service: the depiction of soldiers on funerary monuments of the 3rd century«, in: L. de Blois, E. Lo Cascio (eds.), *The impact of the Roman Army (200 BC – 476 AD), Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*, Leiden, Boston 2007, 544; S. Hoss, »The Roman Military Belt«, u: H. Koefoed, M. L. Nosch (ur.), *Wearing the Cloak, Dressing the Soldier in Roman Times. Ancient Textiles Series*, 10, Oxford 2011., 32.). Pješaci su uglavnom prikazivali pojas s bodežom i mačem, a konjanici konjsku opremu. To su vjerojatno bili dijelovi opreme koju su neki od njih odlučili zadržati nakon odsluženja (J. A. W. Nicolay, *op. cit.* (50), 61-62).

⁹⁶ Malobrojni nalazi datirani su u razdoblje od 3. do 1. st. pr. Kr.; vidi bilj. 10.

⁹⁷ M. Topić, »Nalazi iz Augusteuma Narone i pitanje *favissae*«, u: fra H. G. Jurišić (ur.), Kačić, Zbornik Franjevačke provincije presvetog otkupitelja, XLI.-XLIII., *Zbornik u čast Emilija Marina*, Split 2009-2011., 539.

⁹⁸ M. C. Bishop, »O fortuna: a sideways look at the archaeological record and Roman Military equipment«, u: C. van Driel-Murray (ur.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence Proceedings of the Fifth Roman Military Conference, BAR Int. Series 476*, Oxford 1989., 3; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 237-251.

st. često rabila kao zavjetni dar.⁹⁹ Razlozi polaganja su bili razni i uglavnom nam ostaju skriveni s izuzetkom slučajeva opisa u literarnim izvorima ili nalaza votivnih natpisa.¹⁰⁰ Opremu su posvećivali aktivni vojnici, veterani nakon odsluženja vojnog staža ili civili koji su bili povezani s vojskom u svom poslu primjerice proizvođači opreme.¹⁰¹ Posebnu je važnost imao trenutak odsluženja vojne službe, odnosno časni otpust, za legionare i pripadnike pomoćnih jedinica, a slavio se svake godine na godišnjicu Augustovog uzdizanja na prijestolje, 7. siječnja. Tom se prilikom posvećivala oprema i žrtvovalo caru i bogovima povezanim s vojskom i ratovanjem.¹⁰²

Mali broj metalnih nalaza u hramu, u usporedbi s drugim vrstama materijala, može se objasniti na više načina. Istraživanja vojne opreme iz svetišta¹⁰³ pokazala su da su su obično posvećivani cjeloviti predmeti ili garniture te možemo pretpostaviti da su i naši nalazi samo dijelovi konjske ili pojasne garniture, odnosno oklopa koji su izvorno bili posvećeni. Tijekom vremena ili već prilikom rušenja i zatrpavanja hrama metalni su predmeti mogli biti uništeni ili namjerno prikupljeni za ponovnu upotrebu metala što je bilo uobičajeno u rimsko doba, i time je njihov broj smanjen u odnosu na izvorno stanje. Treba uzeti u obzir da se radi o gradskom svetištu koje nije bilo prvenstveno namijenjeno vojnicima i koji su svetišta mogli posjećivati u logorima u kojima su bili stacionirani,¹⁰⁴ te možda stoga vojna oprema nije bila zastupljena u onoj mjeri u kojoj su to bile neke druge kategorije predmeta.¹⁰⁵

⁹⁹ Unatoč činjenici da se često nalaze ulomci ili samo dijelovi opreme, istraživanja svetišta pokazuju da su se posvećivali cjeloviti predmeti ili kompleti; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 177.

¹⁰⁰ A. Thiel, W. Zanier, »Römische Dolche - Bemerkungen zu den Fundamentalsätzen«, *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 5, 1994., 69; N. Roymans, *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam 1996., 19; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 178-179.

¹⁰¹ Kao znak zahvalnosti časnici su nakon pobjede posvećivali oružje ili opremu, pa i zapovjednici najvišeg ranga. Obični vojnici za vrijeme služenja rijetko su ostavljali oružje obzirom da su ga morali kupovati, a u slučaju nedostatka opreme bili su kažnjavani. Veterani su bili zahvalni za zaštitu tijekom opasnog razdoblja života koje su proveli u službi, a ujedno su označavali važan prijelomni trenutak u životu kada su završavali s vojnom službom. Trgovci i proizvođači opreme pokazivali su vjerojatno zahvalnost za dobar posao; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 178-179.

¹⁰² J. Nicolay, *op. cit.* (68), 249.

¹⁰³ Fragmentiranost predmeta u svetištima nije, u rimsko doba, posljedica namjernog, ritualnog uništavanja budući da to nije bio rimski običaj. Unatoč nalazima ulomaka predmeti su vjerojatno prilikom posvećivanja bili cjeloviti, J. Nicolay, *op. cit.* (68), 177, 305, Appendix 4A. 1, 3.

¹⁰⁴ M. Mayer I Olivé, *op. cit.* (28), 437, 438.

¹⁰⁵ U svetištima su se uz predmete koji su bili isključivo u civilnoj uporabi uobičajeno nalazili i vojni predmeti kao i oni čija uporaba nije isključivo vojna ili civilna. Nisu samo vojnici posjećivali i vršili zavjete u svetištima izgrađenima u gradovima i naseljima, već su i civili, kao što pokazuju zavjetni natpisi, posjećivali svetišta smještena unutar logora; J. Nicolay, *op. cit.* (68), 305, 306, Appendix 4A. 2, 7.

FINDS OF ROMAN MILITARY EQUIPMENT FROM THE AUGUSTEUM IN NARONA

Sanja Ivčević

Narona (Vid, near Metković) was in Antiquity one of the most important centres on the eastern coast of the Adriatic. It was not only its convenient position for commercial exchanges but also its fertile soil for the development of agriculture that contributed to the growth of the city in the area. After the middle of the 1st century BC, Narona acquired the status of colony, and at the end of that century, a shrine to Emperor Augustus was built in the city. Although it had primarily an agrarian and mercantile character, which determined the natures of its inhabitants, the city with its surroundings was an important military base in the conquest of Illyricum and a major stronghold of the Romans for military campaigns against that people in the period from a bit before the middle of the 2nd century BC to the beginning of the second half of the 1st century BC. In the surroundings of Narona the presence of soldiers is confirmed by numerous epigraphs, which are supported by archaeological finds, but apart from the five finds in the Augusteum, there are just a few in the area of the town.

The finds in the Augusteum comprise three items of horse equipment, one fragment of armour and a belt mount, probably belonging to a belt set. A tripartite leaf-shaped pendant for a harness (T 1.1) is dated to the time from the Claudian to the Flavian, and in the typology of M. C. Bishop is defined as type 11. They are found in various sites in the Empire, this same variant also including specimens the central leg of which ends in the shape of a palmette, which are somewhat more numerous than those of the kind from Narona. They can be found in Dalmatia too, for example, in Salona and Tilverium. Among the pendants from Dalmatian sites that belong to this type, if not to the variant, mentioned here by analogy, we find luxury pendants, not only at military sites, such as Burnum (variant 1p) and Tilverium (variant 1s) but in city centres such as in Salona (variant 1v).

A second harness pendant from the Augusteum (T. 1. 2) is perhaps of the tear-shaped type (Bishop 5), variant 5a, which is characterised by kidney shaped perforations at the top, a spherical ending and a shape close to that of a heart. Tear-shaped pendants were in use long, first appeared at the latest in the age of Claudius, lasting the whole of the 2nd century. In various versions they are often found at Roman sites, but examples of variant 5a are not very numerous. There are similar pendants from Sisak and Augusta the edges of which are straight, but the closest analogy is a specimen from Wiesbaden. Also belonging to the harness is a phalera (T. 1. 3) with a square loop on the rear, which belongs to the type with one loop through which the bridle was drawn (Bishop 1c), and since it has no central opening for a rivet was clearly meant only for a horizontal strap of the harness. The phalera from the Augusteum fits into the chronological framework of the rest of the material found, with the proviso that the dating of the phalerae to an extent similar to ours and some functional decorative items of similar form might suggest a period of the second half of the 1st century. Two bronze plates of scale

armour (T. 1. 4) each with four pairs of holes, are dated, because of the existence of perforations on the bottom of the plates (which which they were additionally fastened to the lower row of scales), to the time of the 2nd century. In Croatia, most numerous are fragments from Sisak, among which there are several that are similar to ours, while those from Dalj are more elongated and have a sharper tip. Finds from Burnum castrum, although they are elongated, do not have perforations at the bottom. As for finds in other areas of the Empire (including those from Corbridge, Avenches, Mušov, Bonn, Eining-Unterfeldt) those most similar, in terms of shape and distribution of the perforations, are items from Dura-Europos.

The belt mount belongs to the type with a trumpet-shaped decoration (T. 1.5). Items decorated with this kind of motif constitute a unique chronological grouping of material dating to the second half of the 2nd and the beginning of the 3rd century, possibly continuing through the first half of the 3rd, their dating being confirmed by finds with coins in closed grave units. Such mountings are a frequent find in the area of the Rhenish and the Danubian *limes*, but they can be found in numerous sites through the Empire. A decoration with trumpet shaped motifs is not limited to belt sets, but is used in the decoration and shaping of objects for other purpose, horse equipment and fibulae, for example.

The objects discussed in the article are also found in the temenos of the Augusteum in Narona, and it can be assumed that they came there as votive gifts. The practice of dedicating weapons and horse trappings is known since prehistory, and is well documented in the Late Iron Age. The making of votive offerings, as proved on altars, was common in the Roman Empire, and research into shrines from Britain, Gaul and the Germanic area shows that parts of military equipment, especially during the 1st century, were frequently consecrated and deposited as votive gifts. The small number of metal finds in the temple, as compared with other types of finds, can be explained in several ways. Researches from shrines at several sites have shown that usually whole objects or sets were consecrated, and we can assume that our finds are only parts of horse trappings or belt sets or armour that were originally dedicated. During the course of time, or during the demolition and filling of the shrine, the metal objects might have been destroyed or collected for reuse of the metal, which was a common practice in the Roman period. It has to be borne in mind that this was a city shrine that was not primarily meant for soldiers, who might have undertaken their vows in shrines that probably existed in the camps in which they were stationed, which leads to the supposition that originally military equipment was not represented to the same extent as some other categories of objects.